

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ НАПРЯМ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

Розглядаються особливості еволюції поняття "історична географія" в різних країнах світу та Україні. Визначені основні перспективні напрями історико-географічних досліджень в українській суспільній географії.

Рассматриваются особенности эволюции понятия "историческая география" в разных странах мира и Украине. Определены основные перспективные направления историко-географических исследований в украинской общественной географии.

The features of the evolution of the concept of "historical geography" in different countries and Ukraine. The main promising areas of historical and geographical research in Ukrainian social geography.

В останні десятиліття в українській географії інтенсивно розвиваються напрями, що вивчають взаємозв'язки між людиною та природою протягом певного часу. Мова іде насамперед про історичну та етнічну географії. Актуалізується проблема стійкого розвитку суспільства у контексті відносин у динамічній системі "людина – навколишнє середовище". Ці відносини необхідно розглядати як у часовій так і просторовій динаміці. Відповідно провідна роль в таких дослідженнях має належати історико-географічним аспектам розвитку предмету або явища. Однак в українській географії дуже мало таких робіт як за кількістю так і функціональним напрямом. Саме тому питання розвитку історичної географії в контексті суспільно-географічних досліджень в Україні є дуже актуальним.

Просторовий та часовий розвиток взаємозв'язків в системі "людина, як представник етнічної спільноти – навколишнє природне та техногенне середовище" зумовлює необхідність широкого використання історико-географічних досліджень при вивченні життєдіяльності етнонаціональних груп. Еволюцію цього типу спільнот розкриває процес етногенезу. З точки зору суспільної географії етногенез відображає історико-генетичні особливості взаємообумовлених змін між різними параметрами життєдіяльності етнічної спільноти та станом навколишнього середовища. Їх необхідно аналізувати, принаймні в ідеалі, через призму єдності природних, соціально-економічних, геополітичних та етнокультурних аспектів розвитку відповідної спільноти. На протязі всього періоду розвитку етносу людина пристосовується до умов навколишнього середовища або його видозмінює. Враховуючи, що початковий етап розвитку більшості сучасних народів проходив за умов пристосування людей до особливостей природного середовища, саме рівень його деформації

теорія і методологія

значною мірою визначає особливості матеріальної та духовної культури спільноти. Загальновідомим фактом є те, що більшість елементів культури етнічних груп пов'язані з властивостями навколишнього середовища. Спостерігається пряма залежність між рівнем антропогенного впливу та ландшафтну оболонку та збереженням елементів традиційної культури.

Сучасна історична географія сформувалася ще в кінці 1920-х років у Великобританії. Її основоположником може вважатися Гелфорд Маккіндер (1861-1947). Він запропонував розглядати "географію людини" (близьку до сучасної соціально-економічної географії) та фізичну географію як єдиний синтетичний предмет. Якісно нову за своєю предметною областю дисципліну він назвав "Новою Географією". В цьому ж аспекті він розглядав і історичну географію, де запропонував перенесення акценту з історичного змісту науки на історичний метод [1]. Такій підхід дозволив йому розвинути "теорію географічної інерції", де була досліджена залежність просторового розвитку держави від географічного положення та історичних тенденції розвитку. Основні його праці присвячені питанням геополітики. Відзначимо, що за часів Радянського Союзу спроби розгляду предмету будь-якого географічного дослідження через призму взаємозв'язку фізико-географічних та соціально-економічних компонентів навколишнього середовища, що впливають на його функціонування, прирівнювалася до пропаганди буржуазної ідеології.

З 1930-х років в Великій Британії на провідну роль вийшов Клифорд Дарбі, роботи якого стали прикладом ефективного використання методологічного апарату історії та географії для вирішення питань відносно нового наукового напрямку. Він проводив численні комплексні крупномаштабні історико-географічні дослідження. Окремо слід виділити його країнознавчі праці [2-3]. Фактично він першим почав реконструювати географічну картину минулих історичних епох, використовуючи комплексний підхід. Тобто Г. Маккіндер був фундатором розвитку нового напрямку в британській науці, якій сформував загальні підходи до її розвитку, а К. Дарбі має на власному рахунку ґрунтовні праці з історичної географії.

Приблизно у такому ж напрямку розвивається історична географія у Франції. Саме тут була обґрунтована різниця між "історичним районом" та "географічним районом" [4]. Головна увага приділяється географічним дослідженням аналізу змін сприйняття рідного краю на протязі того чи іншого проміжку часу та неоднаковим підходам до перетворення ландшафту різними групами людей [5-6]. Мова іде не тільки про етнічні, але і про соціальні спільноти. Становлення та розвиток історичної географії в Німеччині пов'язане з іменем Ф. Ратцеля – основоположника німецької антропогеографії. Він акцентував увагу на питаннях

теорія і методологія

впливу природних чинників на історію різних народів та на вплив навколишнього середовища на формування і розвиток культури населення [7-8]. Сформована ним наукова школа відзначилась народженням концепції культурного ландшафту та закладенням основ історико-географічних культурно-ландшафтних досліджень [9]. Тобто в працях німецької та французької наукових шкіл чітко прослідковується взаємозв'язок історико-географічних досліджень з етногеографічним та культурно-ландшафтним аналізом.

Історична географія в Сполучених Штатах Америки формувалася під впливом географічного детермінізму та адаптованих до нього теорій. Тільки в 1920-ті роки вони запозичують ідеї західноєвропейських географів та починають розвивати власні культурно-ландшафтні та історико-географічні школи [10]. В останні десятиліття дуже масштабна робота в цьому напрямку була проведена в Китаї.

Дещо іншим чином розвивалася історична географія на просторі колишнього СРСР. Велика Радянська Енциклопедія визначає "географію історичну" як науку, що вивчає фізичну, економічну і політичну географію минулого тієї чи іншої країни або території. Вона конкретизує данні про розвиток виробництва в визначених районах на різних етапах розвитку суспільства, уточнює географічні особливості історичних подій. Як резюме подається твердження, що "географія історична" підпорядкована загальним завданням історичної науки [11].

Відзначимо також визначення предметної області історичної географії, яке надає В.В. Самаркін. Він розуміє її як галузь історичної науки, що вивчає головні характерні риси просторового боку історичного процесу. Історична географія конкретизує уявлення про історичні події й явища, пов'язує їх з конкретними територіями, вивчає географію історичного минулого людства, в тому числі в контексті взаємодії та взаємовпливу природи та суспільства [12]. У такому підході є вагомий недолік, який багато в чому обумовлений особливістю самої історичної науки, яка розглядає процеси в межах різних історичних епох.

У сучасній українській географії часто відбувається підміна понять – під історичної географію дуже часто розуміють історію географії. Однак історія географії вивчає історію розвитку географічної думки, а історична географія – особливості суспільно-географічного розвитку (природно-географічного та соціально-економічного середовища) конкретної території впродовж визначеного історичного часу [14].

В більшості країн Західної Європи історична географія викладається на географічних факультетах, а в пострадянських країнах – на історичних факультетах. Тільки в останні роки в Україні відбувається деяка трансформація цього положення. Фундатором змін став географічний факультет Львівського національного університету імені Івана Франко.

теорія і методологія

Враховуючи наведений огляд, розглянемо основні перспективні напрями розвитку української історичної географії. В країнах Західної Європи, Північної Америки та КНР крупномаштабні культурно-ландшафтні дослідження вже давно досягли рівня аналізу особливостей землекористування на конкретних контурах. Для сільськогосподарських районів вони визначаються в тому числі динамікою структури посівних площ (особливістю сівозмін). Після приєднання Дунай-Дністровського межиріччя до СРСР відбулася значна трансформація особливостей підходів до ведення рослинництва. Головною метою стає отримання надприбутку (як для сільського господарства) без турботи про збереження родючості ґрунтів. Значними темпами збільшується частка ріпаку в структурі посівних площ. Після цього за оцінками експертів на такому полі до п'яти років в структурі сівозмін має бути пар. Тобто, зараз одним з ключових завдань історичної географії має бути аналіз тенденції зміни родючості ґрунтів. Доцільно перестати відноситися до найбільш родючих ґрунтів – чорноземів, як до національного надбання, що не деградує та може в подальшому варварські експлуатуватися. Особливості ведення сільського господарства в свою чергу значною мірою визначають особливості життєдіяльності сільського населення. З точки зору перспектив розвитку велике значення родючості ґрунтів пов'язана з земельною рентою, розмір якої безпосередньо впливає на рівень соціально-економічного розвитку сільських населених пунктів.

В умовах сучасної суспільно-політичної кризи доцільним є аналіз історико-географічних особливостей формування та розвитку етнічних спільнот. Дослідження процесів міксації населення та доведення результатів до людей може стати чинником стабілізації міжнаціональних відносин в проблемних регіонах та завершення конфліктів на цьому ґрунті. Основою для проведення дослідження має розуміння того, що сучасна етнічна спільнота на є монолітною спільнотою, всі члени якої пов'язані спільним походженням. Зараз ці спільноти – результат багатомісячних контактів між представниками різних спільнот. Для більш ефективного вирішення цього питання безумовно доцільно використати досвід деяких країн Західної Європи, де широко використовується етногенетичний метод виявлення приналежності індивіда до етнічної спільноти. Мова іде насамперед про Італію, яка першою провела відповідні дослідження.

Особливе значення для розуміння суспільно-географічних процесів в країнах та регіонах мають процеси, що відбуваються в перехідних (або контактних) зонах розселення різних етнічних спільнот. Саме такі зони є своєрідним просторовим відображенням процесів, що відбуваються, на прилеглих територіях. Актуалізація такого підходу обумовлена в тому числі подіями, що відбуваються на Сході України. Відсутність фундаментальних історико-

теорія і методологія

географічних досліджень регіону розглядається нами як один з чинників катастрофічної поразки держави на інформаційному фронті протистояння з Російською Федерацією. Розуміння того, що заселення та господарське освоєння цієї території проводилися переважно українцями і тільки після завершення Другої Світової Війни почався процес русифікації регіону може змінити підхід місцевого населення до держави Україна. Необхідно відзначити, що швидкій русифікації сприяли адміністративно-командні чинники та індустріалізація регіону.

Таким чином, враховуючі досвід передових країн, можемо окреслити деякі найбільш перспективні, з нашої точки зору, напрями розвитку історичної географії в Україні:

- аналіз особливостей сівозмін в різні періоди, як чинник ефективної територіальної організації життєдіяльності на селі;
- виявлення історико-географічних особливостей етногенезу різних спільнот, виділення особливостей періодів більш або менш інтенсивної міксації тощо;
- дослідження процесів що відбуваються в контактних зонах розселення етнічних спільнот на протязі визначеного часу дасть можливість виявити тенденції розвитку суспільно-географічних процесів.

Безумовно, що українська історична географія знаходиться на етапі становлення, це незначний перелік завдань, які стоять перед даним напрямом суспільно-географічних досліджень в Україні. Відзначені в роботі напрями також потребують подальшого опрацювання. Наприклад, доцільно більш докладно розглядати взаємний вплив в системі «людина – навколишнє середовище».

Список використаних джерел

1. **Mackinder H.J.** The Scope and Methods of Geography. – Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography, New Monthly Series. – 1887. vol. 9, № 3.
2. **Darby H. C.** Historical geography of England before 1800. - Cambridge, 1936.
3. **Darby H. C.** A new historical geography of England. - Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
4. **Bruhnes J.** La géographie humaine. - Paris: Armand Colin, 1910.
5. **Pitte J.-R.** Histoire du paysage français. – Paris: Tallandier, 1983.
6. **Luginbuhl Y.** Paysages. Textes et Représentations du paysage du siècle des Lumières à nos jours. - Paris: La Manufacture, 1989.
7. **Ратцель Ф.** Народоведение. - СПб.: Просвещение, 1902. Т. 1-2. [Ratzel, 1885-1888].
8. **Ратцель Ф.** Земля и жизнь. Сравнительное землеведение. Т. 1-3. - СПб.: Изд-во Брокгауз-Ефрон, 1903-1906 [Ratzel, 1901-1902].
9. **Schluter O.** Die Ziele der Geographie des Menschen. - Munchen: R. Oldenburg, 1906.
10. **Sauer C. O.** The morphology of landscape // University of California Publications in Geography. 1925. No. 2. - P. 19-53.
11. **Географія** історическая // Большая Советская энциклопедия [електрон. ресурс]: Режим доступу – <http://bse.sci-lib.com/article009500.html>.
12. **Самаркин В.В.** Историческая география Западной Европы в средние века. – Москва: Высшая школа, 1976.